

Μῦθοι καὶ πραγματικότης
ἐπὶ τοῦ θέματος
τῆς σχέσεως Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας
ἐν ὄψει τῆς Συνταγματικῆς Ἀναθεωρήσεως*

ΣΕΒ. ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ
ΔΙΔΥΜΟΤΕΙΧΟΥ, ΟΡΕΣΤΙΑΔΟΣ ΚΑΙ ΣΟΥΦΛΙΟΥ
Κ. ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ

1. Μὲ τὴν ἀνακίνηση τοῦ θέματος τῆς ἀναθεώρησης τοῦ Συντάγματος, μὲ τὸν πλέον ἐπίσημο τρόπο καὶ εἰδικώτερα μὲ τὴν πρόταση ἀναθεώρησης τοῦ ἄρθρου 3 τοῦ Συντάγματος, ἐπανῆλθε σὸ προσκῆνιο καὶ ἡ συζήτηση τοῦ ἐπανακαθορισμοῦ τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, ἓνα θέμα ἀρκετὰ πολὺπλοκο, εὐαίσθητο καὶ πολυδιάστατο.

Ἔχουν παρέλθει περίπου 1.100 χρόνια ἀπὸ τότε ποὺ ὁ αὐτοκράτωρ Ρωμαίων Νικηφόρος Φωκᾶς σκέφθηκε νὰ ἐκδώσει μία *Νεαρά*, μὲ τὴν ὁποία οἱ «ἐν πολέμοις» ἀποθνήσκοντες στρατιῶτες θὰ θεωροῦνταν ὡς μάρτυρες γιὰ τὴν Ἐκκλησία («μαρτυρικῶν ἀξιοῦσθαι γερωῶν»), καὶ «κατήπειγε δὲ καὶ τὸν πατριάρχην καὶ τοὺς ἐπισκόπους συνθέσθαι τῷ δόγματι», τοὺς πῆξε δηλαδὴ νὰ μεταβάλουν τὸ δόγμα. Ὁ Πατριάρχης Πολύευκτος καὶ ἡ περὶ αὐτὸν Ἱερά Σύνοδος «γενναίως ἀντιστάντες» προέβλεψαν «τὸν τοῦ μεγάλου Βασιλείου κανόνα, ἐπὶ τριετίαν ἀκοινωνήτους εἶναι λέγοντα τοὺς πολέμιον ἐν τινι πολέμῳ ἀνηρηκότας»¹.

Ἐν ὀλίγοις, τότε ἡ Ἐκκλησία δὲν δέχθηκε τὴν εὐθεία παρέμβαση τοῦ αὐτοκράτορα σὲ δογματικὰ θέματα, ἀκόμη καὶ πρὸ τοῦ ἐπερχομένου πολεμικοῦ κινδύνου, παραμένουσα σταθερὴ στὴν ἀρχὴ ὅτι τὸ δημόσιο συμφέρον δὲν ὑπερίσχυε τῶν ἱερῶν κανόνων Τῆς. Τὸ παράδειγμα εἶναι ἐνδεικτικὸ λοιπὸν ὅτι,

* Θέμα τῆς Εἰσηγήσεως τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Διδυμοτείχου, Ὁρεστιάδος καὶ Σουφλίου κ. Δαμασκηνοῦ ἐνώπιον τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία παρουσιάστηκε τὴν 4ην Ὀκτωβρίου 2017.

1. ΣΚΥΛΙΤΣΗ ΙΩΑΝΝΟΥ, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, Niceph. 2.18, στιχ. 62 69.

παρά τις κρατούσες έντυπώσεις, οί σχέσεις Κράτους και Ἐκκλησίας πάντοτε ἐξελίσσονταν, ἀλλὰ καὶ δοκιμάζονταν, ἀκόμη καὶ στὴ βυζαντινὴ περίοδο.

Κατὰ τὴν ὀρθόδοξη θεώρηση, οί σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας, ὑπὸ τὴν ψηλαφητὴ καὶ κοσμικὴ Τῆς παρουσία, μὲ τὴν Πολιτεία ὀφείλουν νὰ διατηροῦν ὡς σταθερὸ τροχιοδείκτη καὶ συνισταμένη τῆ διακονία τοῦ ἀνθρώπου. Τὰ ἀντικείμενα τῆς ἀποστολῆς τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ τῆς δημοκρατικῆς Πολιτείας τέμνονται σὲ ἓνα σημεῖο: στὴν ἀξία καὶ μοναδικότητα τοῦ κάθε ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸν κολοφῶνα τῶν ἀξιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ Συντάγματος (ἄρθρο 2) καὶ δημιούργημα τοῦ Θεοῦ κατ' εἰκόνα καὶ κατ' ὁμοίωσιν Του γιὰ τὴν Ἐκκλησία (Γεν. 1, 26). Ὁ κάθε ἄνθρωπος, αὐτὸ τὸ σημεῖο συναντήσεως Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ διχοτομηθεῖ τεχνητὰ σὲ πολίτη καὶ πιστό. Ἐπιπλέον, ἡ μακρὰ παράδοση συλλογικῆς καὶ βιωματικῆς ἐκφράσεως τῆς Ὁρθοδοξίας στὴν καθημερινότητα τοῦ Ἑλληνα πολίτη ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ξενόφερτη συνθηματολογία περὶ τῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς θρησκείας ἀπὸ τὸ κράτος ὡς ἀτομικῆς ὑποθέσεως κάθε πολίτη, δὲν ἔχει πρόσφορο ἔδαφος ἐφαρμογῆς στὴν Ἑλλάδα. Ἡ θεωρία ὅτι ἡ θρησκεία δὲν πρέπει νὰ ἐνδιαφέρει τὴν πολιτικὴ κοινότητα (κράτος), πέραν τοῦ ὅτι ἔχει ἀποτύχει σὲ ἄλλα κράτη καὶ ἔχει ὀδηγήσει σὲ ὀδυνηρὰ ἀποτελέσματα ὡς πρὸς τὴν ἐνσωμάτωση ἐτερόθρησκων πληθυσμῶν, εἶναι παντελῶς ἀποσυνάγωγή σὲ μία χώρα, ὅπου ἀκόμη καὶ ἡ καθημερινὴ προσφώνηση μεταξὺ τῶν κατοίκων τῆς –«Χαίρετε»– προέρχεται, ἴσως ἀσυνείδητα γιὰ τοὺς περισσότερους, ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιμο χαιρετισμό.

Οί σχέσεις Κράτους καὶ ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας παραμένουν ἐδῶ καὶ δεκαετίες ἀπὸ τὰ πλέον παρεξηγημένα καὶ ἐπιβεβαρυμένα προβλήματα στὸν δημόσιο διάλογο στὴ χώρα μας: εἶναι ζήτημα παρεξηγημένο, διότι ἀνακριβῶς τοῦ ἀποδίδουν ἀνύπαρκτες συνέπειες καὶ διαστάσεις –αὐτὸ ὀνομάζεται ὡς «μῦθοι» στὸν τίτλο τῆς παρουσίας εἰσηγήσεως– ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβαρυμένο, ἐπειδὴ συνοδεύεται καὶ ἀπὸ πολιτικὰ ἰδεολογήματα, πού καμμία σχέση δὲν ἔχουν μὲ τὴ χάραξη μίας ἀντικειμενικῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους. Οἱ παράμετροι αὐτὲς λειτουργοῦν ἄκρως ὑπονομευτικὰ στὴν ποιότητα τοῦ διαλόγου, καθὼς ἀποκρύπτουν ἀλήθειες –αὐτὸ πού ὀνομάζεται στὸν τίτλο ὡς «πραγματικότης»– ὄχι μόνον ἀπὸ τὸν μέσο Ἑλληνα πολίτη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ὑποτιθέμενους διαμορφωτὲς τῆς κοινῆς γνώμης, ὅσους δηλ. ἔχουν τὴ δυνατότητα ἐκφράσεως δημοσίου λόγου (πολιτικούς, δημοσιογράφους, διανοούμενους κ.λπ.). Χωρὶς τὴν ἀποκάθαρση ἀπὸ κατεστημένες προκαταλήψεις, νηφάλια καὶ λυσιτελῆς συζήτηση δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ, ὅσο καλοπροαίρετος καὶ ἐὰν εἶναι ὁ συνομιλητὴς μας.

Υπενθυμίζω ότι ήδη από την συνεδρίαση του σεπτού Σώματος της Ίερας Συνόδου της Ίεραρχίας της 4^{ης} Οκτωβρίου 2016 είχε αποτυπωθεί, κατόπιν εισηγήσεως του Μακαριωτάτου Προέδρου κ. Ίερωνύμου, σειρά μεθοδολογικών αρχών για την οποιαδήποτε αναθεωρητική συζήτηση, ως εξής:

«1. Οποιαδήποτε πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος (άρθρο 110 παρ. 2) απόκειται στην πρωτοβουλία της Βουλής. Επομένως ή οποιαδήποτε συζήτηση γύρω από το θέμα αυτό θα γίνει με διακομματική Έπιτροπή των Κοινοβουλευτικών Κομμάτων και όχι με εκπροσώπους της Κυβέρνησης,

α) επειδή μόνη ή Βουλή έχει την αναθεωρητική αρμοδιότητα,

β) επειδή τα θέματα σχέσεων Ορθόδοξης Εκκλησίας και Ελληνικού Κράτους έχουν σημασία δομική και ιστορική για την πορεία του ελληνικού Έθνους και δεν μπορούν να επιλυθούν χωρίς συζήτηση με το σύνολο των κοινοβουλευτικών δυνάμεων, που εκπροσωπούν τον Ελληνικό λαό.

Η Εκκλησία, ή οποία οφείλει να ορίζει τις σχέσεις της προς την Πολιτεία με όρους κοινωνίας και όχι με όρους ιδεολογίας, δεν γνωρίζει τον όρο “χωρισμός” στην πνευματική της αποστολή, αφού δεν μπορεί να τον εφαρμόσει στην κοινωνία, έστω και αν επιβληθῆ μονομερῶς από την Πολιτεία με ιδεολογικούς όρους· γι’ αυτό την οριστική απάντηση στο ζήτημα αυτό την δίνει πάντοτε, «θάπτον ἢ βράδιον», ο ίδιος ο εύλαβης ελληνικός λαός. Η Εκκλησία ... δεν πρέπει να ζητήσει ποτέ τον χωρισμό από τον λαό της, γιατί αυτό επιδιώκεται. Εκεί αποβλέπει το έγχειρμα. Η Εκκλησία υπῆρξε, είναι και θα υπάρχει μάνα αυτού του λαού με ό,τι αυτό σημαίνει. Η Πολιτεία αν το θελήσει και έχει την συγκατάθεση αυτού του λαού ως το επιχειρήσει τηρώντας βεβαίως τις υποχρεώσεις που έχει αναλάβει απέναντι της Εκκλησίας...».

Στην παρούσα εισήγηση εκθέτω μερικά μόνο σχόλια για την στρεβλή θεμελίωση ορισμένων αντιλήψεων σχετικών με την ανάγκη αναθεώρησης και ποιό διακύβευμα μπορεί να έχει για την Εκκλησία της Ελλάδος ή συζήτηση για τη συνταγματική αναθεώρηση, αλλά και μερικές προτάσεις προς συζήτηση. Πιστεύω όμως ότι και μέσα από αυτήν την εισήγηση θα κατατεθεί και ένας σχετικός προβληματισμός, ως συμβολή κυρίως στον διάλογο, ο οποίος ίσως ανοίξει, έφ’ όσον προχωρήσει ή όλη διαδικασία της κοινοβουλευτικής συναινέσεως.

2. Το ισχύον συνταγματικό πλαίσιο των σχέσεων Εκκλησίας της Ελλάδος και Πολιτείας στην Ελλάδα σήμερα, ύστερα και από την τελευταία αναθεώρηση (2008), δεν έχει αλλάξει και ισχύει ό,τι έχει αποτυπωθεί από τον συνταγματικό νομοθέτη στο πρώτο μεταπολιτευτικό Σύνταγμα του 1975.

Ἡ βάση τοῦ πλαισίου αὐτοῦ εἶναι, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ εἰδικά τήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, κυρίως: 1) τὸ ἄρθρο 3, πού ἀναγνωρίζει «ἐπικρατοῦσα θρησκεία» αὐτήν τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ καί ὀρίζει τὰ στοιχεῖα ἀναγνωρίσεως ἀπό τὸ Κράτος τῆς κανονικῆς ἐν Ἑλλάδι Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ καί 2) τὸ ἄρθρο 13 περὶ θρησκευτικῆς ἐλευθερίας. Τὰ ἀνωτέρω ἄρθρα πρέπει νὰ ἐρμηνεύονται σέ συνδυασμὸ μὲ δύο ἐρμηνευτικὲς παραμέτρους, οἱ ὁποῖες ὑπαγορεύονται πλέον ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν εὐρωπαϊκὴν μας θέση καί τὸν εὐρωπαϊκὸν μας προσανατολισμὸν:

α) τὴ Συνθήκη τοῦ Ἄμστερνταμ, ὅπου δηλώνεται ὅτι τὸ πλαίσιο τῶν σχέσεων ἐπαφίεται στὸ ἐθνικὸ δίκαιο κάθε κράτους μέλους,

β) τὰ ἄρθρα 9 καί 11 τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου, πού κατοχυρώνουν τὴν θρησκευτικὴ ἐλευθερία καί τὴ θρησκευτικὴ αὐτονομία ὡς συλλογικὸ δικαίωμα τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων ἔναντι τῶν κρατῶν-μερῶν τῆς Συμβάσεως. Εἰδικώτερα:

α) τὰ κράτη - μέλη τῆς Ε.Ε. τόνισαν στὴν Κοινὴ Δήλωση μὲ ἀριθμὸ 11 τῆς Συνθήκης τοῦ Ἄμστερνταμ ὅτι: «Ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση σέβεται καί δὲν προδικάζει τὸ σύμφωνα μὲ τὸ ἐθνικὸ δίκαιο καθεστῶς τῶν ἐκκλησιῶν καί τῶν θρησκευτικῶν ἐνώσεων ἢ κοινοτήτων στὰ κράτη-μέλη. Ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση σέβεται μὲ τὸν ἴδιον τρόπο τὸ καθεστῶς τῶν φιλοσοφικῶν καί μὴ ὁμολογιακῶν ἐνώσεων». Ἡ εὐρωπαϊκὴ αὐτὴ συνθήκη δὲν ἐπιβάλλει ἐπομένως συγκεκριμένη μορφή ἢ μοντέλο σχέσεων, ἀλλὰ ἀφήνει ἐλεύθερο τὸ κάθε κράτος-μέλος νὰ καθορίζει, μὲ βάση τὸ ἐθνικὸ-ἐσωτερικὸ του δίκαιο, τὸ καθεστῶς καί τὴ μορφή τῶν σχέσεών του πρὸς τὶς Ἐκκλησίες καί τὶς θρησκευτικὲς κοινότητες, ἐνῶ συγχρόνως δηλώνει τὸν σεβασμὸ τῆς σέ ὁποιοδήποτε ὑπόδειγμα, τὸ ὁποῖο θὰ διαμορφωθεῖ καί θὰ εἶναι σεβαστὸ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κοινωνία καί τοὺς πολῖτες τοῦ κράτους-μέλους.

Τὰ ἴδια προβλέπουν καί οἱ εὐρωπαϊκὲς ὁδηγίες γιὰ τὴν ἰσότητα στὸν χῶρο τῆς ἐργασίας· ὅτι δηλαδή ἐπιτρέπουν κατ' ἀρχὴν καί ὑπὸ προϋποθέσεις τῆ «διαφορετικῆ μεταχείριση πού ἐδράζεται στὸ θρήσκευμα ἢ τὶς πεποιθήσεις ἑνὸς προσώπου» μεταξὺ τῶν ἐργαζομένων «ὅταν, λόγω τῆς φύσης τῶν ἐν λόγω δραστηριοτήτων ἢ τοῦ πλαισίου ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀσκοῦνται, ἡ θρησκεία ἢ οἱ πεποιθήσεις ἀποτελοῦν ἐπαγγελματικὴ ἀπαιτήση οὐσιώδη, θεμιτὴ καί δικαιολογημένη»².

2. Ἄρθρο 4 παρ. 2 Ὁδηγίας 78/2000/ΕΚ.

β) παραπλήσιο συμπέρασμα προκύπτει και από τα άρθρα 9 και 11 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως Δικαιωμάτων του Άνθρώπου. Ειδικότερα κατά τη σταθερή άποψη του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου τα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης έχουν ένα μεγάλο «περιθώριο εκτίμησης» («margin of appreciation») κατά τη νομοθετική ρύθμιση των σχέσεών τους με τις Έκκλησίες που βρίσκονται στο έδαφός τους, ανάλογα με τις εθνικές και ιστορικές τους ιδιαιτερότητες. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Άνθρώπου τονίζει όμως ότι τα κράτη, παρά τις εθνικές και θρησκευτικές τους ιδιαιτερότητες, οφείλουν να παραμένουν ουδέτερα και μη παρεμβατικά³ κατά την άσκηση της δημόσιας εξουσίας τους για τη ρύθμιση της σφαίρας της θρησκευτικής ελευθερίας και των σχέσεων του κράτους με τις διάφορες θρησκείες, δόγματα και θρησκευτικούς οργανισμούς⁴. Επίσης, πλὴν ἐντελῶς ἐξαιρετικῶν περιπτώσεων, τὰ κράτη δὲν δικαιοῦνται νὰ προβαίνουν σὲ ἔλεγχο νομιμότητας τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων (ὄχι τῶν πράξεων) μιᾶς θρησκευτικῆς κοινότητας ἢ τῶν μέσων ἐκφράσεως τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν της⁵. Αὐτὸ εἶναι τὸ περιεχόμενο τῆς «θρησκευτικῆς οὐδετερότητας» τοῦ κράτους κατὰ τὴν Ευρωπαϊκὴ Σύμβαση Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου, ἡ ὁποία συνίσταται στὴ μὴ ἐμπλοκὴ τοῦ κράτους στὰ *sacra interna corporis* τῶν θρησκευτικῶν ὀργανισμῶν.

Οὐδεμία λοιπὸν ἀπαίτηση ἀπὸ τοὺς δύο εὐρωπαϊκοὺς θεσμοὺς, ἦτοι ἀπὸ τὴν Ευρωπαϊκὴ Ἐνωση καὶ τὸ Συμβούλιο τῆς Ευρώπης ὑφίσταται, ὡς ἐπιχείρημα, γιὰ τὸν τρόπο καθορισμοῦ τοῦ πλαισίου τῶν σχέσεων. Ἀντίθετα μάλιστα κάθε κράτος-μέλος τῆς Ευρωπαϊκῆς Ἐνώσεως ἢ Κράτος Μέρος τῆς Ευρωπαϊκῆς Συμβάσεως Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου εἶναι ἐλεύθερο, με βάση τὰ ιστορικά καὶ πολιτιστικά δεδομένα του, νὰ ὀριοθετήσῃ τὴ σχέση του με τὰ ὑποκείμενα θρησκευτικὰ σώματα ἢ κοινότητες καὶ συγχρόνως νὰ παραγάγει ἐσωτερικὸ ἐθνικὸ δίκαιο καθ' ὅλα ἀποδεκτὸ καὶ σεβαστὸ ἀπὸ τὸ πρωτογενὲς ἐνωσιακὸ δίκαιο καὶ τὴν Ευρωπαϊκὴ Σύμβαση Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου. Γιὰ τὸν λόγο αὐτό, θρησκευτικοὶ φορεῖς με νομικὴ προσωπικότητα δημοσίου δικαίου, ἀλλὰ καὶ κρατικὴ μισθοδοσία ἢ κρατικὴ ἐνίσχυση τῆς μισθοδοσίας τοῦ

3. ΕΔΔΑ Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church and Others (Metropolitan Inokentiy) v. Bulgaria, Application nos. 412/03 and 35677/04, § 119, 22 January 2009.

4. Ἐνδεικτικά: ΕΔΔΑ ὑποθέσεις Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova, ἀπόφαση τῆς 13.12.2001, § 116, Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas v. Austria, ἀπόφαση τῆς 31.10.2008, § 97.

5. ΕΔΔΑ ὑπόθεση Hasan and Chaush v. Bulgaria, ἀπόφαση τῆς 26.10.2000, §§ 77-78.

Κλήρου ή κρατικές έπιχορηγήσεις πρὸς τὰ θρησκευόμενα ή μάθημα θρησκευτικών με όμολογιακό χαρακτήρα προβλέπονται στή νομοθεσία πολλών ευρωπαϊκών κρατών. Ό πλουραλισμός αυτός και ή πολυτυπία μοντέλων σχέσεων κράτους και θρησκευτικών κοινοτήτων, που επικρατοῦν σε όλη τήν Ευρωπαϊκή Ένωση, αναδείχθηκαν και σε πρόσφατη εισήγηση με τίτλο: «*Συνταγματικό και νομοθετικό status τῶν θρησκευμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση*» στήν εκδήλωση που όργάνωσε ή Έρεά Αρχιεπισκοπή Αθηνών στίς 7 Ιουνίου 2017⁶. Τό έπιχείρημα συνεπώς που αναπτύχθηκε ιδίως μετά από τήν εισοδό μας στήν Ε.Ο.Κ. (ήδη Ευρωπαϊκή Ένωση), ότι δήθεν πουθενά στήν Ευρώπη δέν υπάρχει καθεστώς σχέσεων Έκκλησίας και Κράτους ανάλογο με τό ισχόν στήν Ελλάδα ή, ακόμη χειρότερα, ότι είμαστε τό «*Ιράν τῆς Ευρώπης*», προδίδει προφανή άγνοια του ευρωπαϊκού περιγύρου μας.

Η διαμόρφωση λοιπόν του όποιοιδήποτε νέου πλαισίου σχέσεων ως έσωτερικής υπόθεσης κάθε κράτους-μέλους άπαιτεί διάλογο με κύριο άξονα τήν ιδιοπροσωπία κάθε κράτους-μέλους, και μάλιστα όπως αυτή περιγράφεται από τήν ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά και πραγματικότητα και δέν προκαθορίζεται από όποιοδήποτε ευρωπαϊκό κεκτημένο.

3. Η συνταγματική αυτή έπιταγή του άρθρου 3 περιγράφει έπιπλέον τόσο τή σχέση τῆς Έλληνικής Πολιτείας πρὸς τό Οικουμενικό Πατριαρχείο, όσο και πρὸς τήν Έκκλησία τῆς Ελλάδος και συγχρόνως προσδιορίζει τήν ιδιαιτερότητα τῆς κάθε σχέσεως, τόσο πρὸς άλλα όσο και πρὸς τρίτους. Διαχρονικά τό άρθρο 3, όπως έρμηνεύεται από τά δικαστήρια, έχει χρησιμοποιηθεῖ με θετικό τρόπο για τή διάγνωση ζητημάτων π.χ. έχει αξιοποιηθεῖ ή αναφορά του πρώτου έδαφίου του άρθρου 3 παράγρ. 1 περί επικρατοῦσης θρησκείας⁷ ως έρμηνευτικό εργαλείο από τό Συμβούλιο τῆς Επικρατείας και τά λοιπά διοικητικά δικαστήρια για τόν όρθόδοξο χαρακτήρα τῆς ύλης του μαθήματος τῶν Θρησκευτικών ή για τήν έρμηνεία του πολιτιστικού περιβάλλοντος, ως περιλαμβανοντος και τόν όρθόδοξο χριστιανικό πολιτισμό και τισ ζωντανές εκφάνσεις του (Μονές, τόπους λατρείας κ.λπ.) κατά τήν έννοια του άρθρου 24 παράγρ. 1 Συντάγματος.

6. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ., *Συνταγματικό και νομοθετικό status τῶν θρησκευμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση* (εισήγηση στήν ήμερίδα «Αναθεώρηση Συντάγματος και Έκκλησία - Συμβολή σε έναν άνοιχτό διάλογο», Αθήνα 7.6.2017, Πολεμικό Μουσείο, διαθέσιμη σε http://iaath.gr/anatheorisi-ecclesia/Eisigisi-K_Papageorgiou.pdf).

7. «*Επικρατοῦσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι ή θρησκεία τῆς Ανατολικῆς Όρθόδοξης Έκκλησίας του Χριστού*» (άρθρο 3 παρ. 1 έδάφ. α' Συντ.).

Τὸ δεύτερο καὶ τρίτο ἐδάφιο τῆς ἴδιας διατάξεως⁸ ὅμως ἐρμηνεύονται ὑπὸ τὶς διάφορες ἐκδοχῆς τους στὰ ἑλληνικὰ Συντάγματα, ὅπως καὶ στὸ ἰσχύον Σύνταγμα τοῦ 1975 μὲ ἰδιαίτερα ἀρνητικὸ καὶ συσταλικὸ περιεχόμενο γιὰ τὸ δικαίωμα αὐτοδιοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀντιστοίχως μὲ πολιτειοκρατικὸ γνώμονα, ὑπὲρ τῆς ἀρμοδιότητος τοῦ νομοθέτη νὰ ἐπεμβαίνει στὶς ἐσωτερικῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑποθέσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Καὶ ἐξηγοῦμαι: ἀκόμη καὶ μετὰ ἀπὸ τὴ θέσπιση τοῦ νέου ἄρθρου 3 τοῦ Συντάγματος 1975 ἡ παραδοσιακὴ «πολιτικὴ θεολογία» τῶν ἐκπροσώπων τοῦ Κράτους συνέχισε μὲ σχεδὸν αὐτόματα ἀνταντακλαστικὰ νὰ χαράσσει μία πεισματικὴ γραμμὴ ἄμυνας τῆς Πολιτείας ἀπέναντι στὸ αἴτημα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος γιὰ πλήρη θρησκευτικὴ ἐλευθερία. Ἀπολύτως ἐνδεικτικὴ τῆς συνεχιζόμενης διαστάσεως καὶ ὑπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1975 εἶναι ἡ σωζόμενη στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἐκκλησίας ἀλληλογραφία μεταξὺ τοῦ τότε Ὑπουργοῦ Παιδείας Γεωργίου Ράλλη καὶ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου⁹. Ἀφορμὴ τῆς ἀλληλογραφίας ὑπῆρξε τὸ καθεστὼς λειτουργίας τοῦ Πανελληνίου Ἱεροῦ Ἰδρύματος Εὐαγγελιστρίας Τήνου μετὰ ἀπὸ τὴν ἰσχύ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1975. Ὁ τότε Ὑπουργὸς Παιδείας Γ. Ράλλης, ἀπαντώντας στὶς 30.4.1976 στὴν ἀπὸ 14.4.1976 ἐπιστολὴ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἐπανέλαβε τὴν κυβερνητικὴ θέση ὅτι: *«θεωροῦμεν ἀναγκαίαν τὴν διευκρίνισιν ὅτι διὰ τῶν διατάξεων τῆς παραγρ. 1 τοῦ ἄρθρου 3 τοῦ ἐν ἰσχύι Συντάγματος ἐκυρώθησαν ὄχι πᾶσαι αἱ διατάξεις τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου τοῦ 1850 καὶ τῆς Πατριαρχικῆς Πράξεως τοῦ 1928, ἀλλὰ μόνον αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὸν τρόπον συγκροτήσεως τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου [...] Εὐνόητον λοιπὸν ὅτι διὰ τῶν διατάξεων τῆς ἀκροτελευτίου προτάσεως τῆς ὡς ἄνω παραγράφου τοῦ ἄρθρου 3 τοῦ Συντάγματος ἀπεσαφηνίσθη ἀπλῶς καὶ καταχωρῶθη συνταγματικῶς ὁ κανονικὸς τρόπος συγκροτήσεως τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου πρὸς ἀποφυγὴν τῶν συνήθων ἐκτροπῶν τῶν Ἀριστίνδην λεγομένων Συνόδων, διὸ καὶ διὰ τῶν ὡς ἄνω διατάξεων οὐδόλως μετετοπίσθη τὸ*

8. «Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, πὺν γνωρίζει κεφαλὴ τῆς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὑπάρχει ἀναπόσπαστα ἐνωμένη δογματικὰ μὲ τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ μὲ κάθε ἄλλῃ ὁμόδοξῃ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ· τηρεῖ ἀπαρσάλευτα, ὅπως ἐκείνες, τοὺς ἱεροὺς ἀποστολικοὺς καὶ συνοδικοὺς κανόνες καὶ τὶς ἱερὰς παραδόσεις. Εἶναι αὐτοκέφαλη, διοικεῖται ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Σύνοδο τῶν ἐν ἐνεργείᾳ Ἀρχιερέων καὶ ἀπὸ τὴ Διαρκὴ Ἱερὰ Σύνοδο πὺν προέρχεται ἀπὸ αὐτὴν καὶ συγκροτεῖται ὅπως ὀρίζει ὁ Καταστατικὸς Χάρτης τῆς Ἐκκλησίας, μὲ τήρησιν τῶν διατάξεων τοῦ Πατριαρχικοῦ Τόμου τῆς κθ' (29) Ἰουνίου 1850 καὶ τῆς Συνοδικῆς Πράξεως τῆς 4ης Σεπτεμβρίου 1928» (ἄρθρο 3 παρ. 1 ἐδάφ. β' - γ' Συντ.).

9. Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἐκκλησίας Ἑλλάδος (IAEE) φάκελος F2485_T5.

προϋφιστάμενον συνταγματικὸν πλαίσιον σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν Ἑλλάδι»¹⁰.

Ἡ Ἱερά Σύνοδος ἀπέκρουσε τὴν ἄποψη τοῦ Γ. Ράλλη προβάλλουσα τὸ ἐπιχείρημα ὅτι, πέραν τῆς ρητῆς ἀναφορᾶς τοῦ ἄρθρου 3 στὰ ἰδρυτικὰ κείμενα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τοῦ 1850 καὶ τοῦ 1928 καὶ στοὺς ἱεροὺς κανόνες καὶ παραδόσεις τῆς Ἐκκλησίας, ἡ περαιτέρω μνεία τοῦ ἄρθρου 3 περὶ τῆς κατοχυρώσεως τῶν ἱερῶν παραδόσεων συνεπαγόταν ὅτι κατοχυρώνονται ὅλα τὰ πατριαρχικὰ κείμενα «ἅτινα συνιστοῦν τὸν Καταστατικὸν Χάρτην τῆς Αὐτοκεφαλίας καὶ τῆς καθ' ὅλου κανονικῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος [...] διὸ ἡ νομολογία τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας ἐπὶ τῆς ὑποχρεώσεως ταύτης τῆς Ἑλλαδικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν διὰ τοῦ ἄρθρου 13 τοῦ Συντάγματος ὀριζομένην ἐλευθερίαν τῆς λατρείας ἐδέχθη τὸ δικαίωμα τῆς “αὐτοδιοικήσεως” τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐπικρατούσης Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ κατωχύρωσε τοῦτο ὡς Συνταγματικὴν ἐπιταγὴν διὰ σειρᾶς σχετικῶν ἢ περιστατικῶν ἀποφάσεων»¹¹. Ἡ οὐσία τῆς διαφωνίας εἶναι εὐνόητη: ἐὰν προστατεύεται πλήρως ἀπὸ τὸ Σύνταγμα ὁ Πατριαρχικὸς Τόμος τῆς 29.6.1850, ὁ ὁποῖος ὀρίζει ὅτι ἡ αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος διοικεῖται «ἐλευθέρως καὶ ἀκωλύτως ἀπὸ πάσης κοσμικῆς ἐπεμβάσεως», τοῦτο συνεπάγεται ὅτι ἡ κατὰ τὸ ἄρθρο 72 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος ἀρμοδιότητα τῆς Βουλῆς νὰ ψηφίζει νόμους γιὰ θέματα τοῦ ἄρθρου 3 τοῦ Συντάγματος θὰ συνεπάγεται ἓνα πιὸ φιλελεύθερο σύστημα σχέσεων Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ Πολιτείας. Ὑπὸ τὴν ἐκδοχὴ αὕτη π.χ. ὁ Καταστατικὸς Χάρτης θὰ μπορούσε νὰ ἀποφασίζεται ἀπὸ τὴν Ἱερά Σύνοδο καὶ ἡ Βουλὴ νὰ περιορίζεται ἀπλῶς στὴν κύρωσή του διὰ νόμου χωρὶς καμμία δυνατότητα ἐπεμβάσεων ἐπὶ τῶν ἄρθρων του. Ἀντίθετα ἡ Βουλὴ τὸ 1977, χωρὶς συναίνεση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, συζήτησε καὶ ἐπέφερε τροποποιήσεις στὸ σχέδιο Καταστατικοῦ Χάρτη τῆς Κληρικολαϊκῆς Ἐπιτροπῆς, πού ἡ Ἱερά Σύνοδος εἶχε ὀριστικοποιήσει καὶ ὑποβάλλει στὸν Ὑπουργὸ Παιδείας. Ἀργότερα μάλιστα ὁ νομοθέτης ἐπέφερε καὶ ἄλλες τροποποιήσεις στὸν νόμο 590/1977, εἴτε μέσα στὸ κείμενο τοῦ νόμου, εἴτε μὲ διατάξεις σὲ αὐτοτελῆ νομοθετήματα, πού σιωπηρῶς μετέβαλαν τίς ρυθμίσεις τοῦ ν. 590/1977, ἐπίσης χωρὶς τὴ γνώση καὶ συναίνεση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

10. Ἐπιστολὴ Ὑπουργοῦ Παιδείας Γ. Ράλλη πρὸς Ι.Σ. ὑπ' ἀριθμ. 1822/30-4-1976 (Συνοδ. 2234/11-5-1976) (ΙΑΕΕ F2485_T5).

11. Ἐπιστολὴ Ι.Σ. πρὸς Ὑπουργὸ Παιδείας Γ. Ράλλη ὑπ' ἀριθμ. 2234/1270/2.6.1976 (ΙΑΕΕ φάκελος F2485_T5).

Συνεπώς, ό τότε Ύπουργός θεωρούσε, όπως έδω και 90 χρόνια θεωρούσε και συνεχίζει να θεωρεί ή νομολογία του Συμβουλίου της Έπικρατείας, ότι το άρθρο 3 κατοχυρώνει μερικώς μόνο τον Πατριαρχικό Τόμο του 1850 και την Πατριαρχική Πράξη του 1928. Να σημειωθεί επίσης ότι από της ιδρύσεώς του το Συμβούλιο της Έπικρατείας νομολογεί ότι όχι μόνο δεν είναι κατοχυρωμένοι πλήρως οι ιεροί κανόνες και παραδόσεις της Έκκλησίας υπό το άρθρο 3 ή το άρθρο 13 περι προστασίας της θρησκευτικής έλευθερίας, αλλά επιπλέον νομολογεί ότι ό νομοθέτης ειδικά ως προς την Έκκλησία της Ελλάδος έχει το δικαίωμα να νομοθετεί, είτε έρήμην της Ιεράς Συνόδου, είτε ακόμη και σε πλήρη διαφωνία με την Ιερά Σύνοδο, διότι τουτο επιβάλλει το «κοινό συμφέρον Έκκλησίας και Πολιτείας». Πρόκειται για μία άπολύτως άόριστη έννοια, ή οποία δεν θεμελιώνεται σε καμμία διάταξη του Συντάγματος και την οποία έχει διαμορφώσει ή νομολογία, επιμένοντας μάλιστα σε αυτήν την εικασία, ακόμη και σε περιπτώσεις που ένώπιον των δικαστηρίων αντιδικεί ή Έκκλησία της Ελλάδος με το Κράτος· όποτε είναι τουλάχιστον παράδοξο να γίνεται λόγος στο σκεπτικό των αποφάσεων περι «κοινού συμφέροντος» (!) των αντιδίκων μερών.

Μετά από την ψήφιση του Συντάγματος του 1975 ή Ιερά Σύνοδος είχε ύπ' όψιν τις πρωτόλειες γνωμοδοτήσεις των Καθηγητών Αριστόβουλου Μάνεση, Κωνσταντίνου Βαβούσκου και των νομικών Χρήστου Ροκόφυλλου και Ήλία Χαλιακόπουλου, γνωστές σήμερα και διαδεδομένες στον νομικό τύπο. Οι γνωμοδοτήσεις αυτές ήταν οι πρώτες ad hoc νομικές μελέτες για τις σχέσεις Κράτους και Έκκλησίας υπό την ισχύ του νεοπαγούς Συντάγματος του 1975 και ή πρώτη από αυτές έκανε λόγο περι ενός νέου συστήματος «συναλληλίας» ή «όμοταξίας».

Πρέπει να επισημάνω ότι, παρά τις απόψεις των παραπάνω γνωμοδοτήσεων και τις θέσεις της Ιεράς Συνόδου, δείγμα των οποίων είναι και ή άλληλογραφία με τον Ύπουργό Γ. Ράλλη, οι απόψεις της νομολογίας τόσο του Συμβουλίου της Έπικρατείας, όσο και του Άρειού Πάγου δεν έχουν μεταβληθεί από τις αρχές του 20ού αιώνα. Η άποψη περι «συναλληλίας» ακούγεται μέχρι τις ήμέρες μας έντός του χώρου της Έκκλησίας, ώστόσο δεν γίνεται δεκτή από τα δικαστήρια, ούτε, όπως αποδεικνύεται έν τοις πράγμασιν, από τον ίδιο τον νομοθέτη, ό όποιος συχνά νομοθετεί περι εκκλησιαστικών θεμάτων, άνυποψίαστος ών περι της θρησκευτικής άυτονομίας της Έκκλησίας. Ειδικότερα, τα έλληνικά δικαστήρια, άστικά και διοικητικά, ακολουθώντας άλληλουχία αποφάσεων συντάσσονται μέχρι σήμερα με τη νομική θέση, που συμπυκνώνεται

στην παραπάνω επιστολή του Υπουργού Παιδείας, δηλαδή: ότι το άρθρο 3 κατοχυρώνει μόνο τους όρους του Πατριαρχικού Τόμου του 1850 και της Πατριαρχικής Πράξεως του 1928, που αναφέρονται στον τρόπο συγκροτήσεως της Δ.Ι.Σ. και της Ι.Σ.Ι. εξ ήμισείας από τους καταλόγους Αρχιερέων Παλαιάς Ελλάδος και Νέων Χωρών και ότι επιπλέον δεν κατοχυρώνει δικαίωμα θρησκευτικής αυτονομίας για την Έκκλησία, οι ιεροί κανόνες και παραδόσεις της οποίας δεν δεσμεύουν τον κοινό νομοθέτη, ο οποίος δύναται να νομοθετεί μονομερώς και αντίθετα με τη γνώμη της Έκκλησίας, εκτός εάν αναφέρονται αποκλειστικώς σε ζητήματα δογματικής φύσεως ή σε βασικούς διοικητικούς θεσμούς. Εάν μάλιστα έχουμε κατά νου ότι στο ερώτημα: ποιοί ιεροί κανόνες και παραδόσεις αναφέρονται στο δόγμα και στους βασικούς διοικητικούς θεσμούς της Έκκλησίας και δεσμεύουν την Πολιτεία μπορεί να άπαντά ο δικαστής όταν δικάζει και ο νομοθέτης όταν θεσπίζει κανόνες δικαίου, χωρίς να δεσμεύονται από τη γνώμη της Έκκλησίας, καθίσταται αντιληπτό ότι παρά τις εντός Έκκλησίας έντυπώσεις, επικρατεί και υπό το Σύνταγμα του 1975 ένα σύστημα πολιτειοκρατίας. Το σύστημα αυτό μπορεί να είναι ήπιότερο σε σχέση με άλλες ιστορικές περιόδους για τα ἐγγώρια δεδομένα, αλλά παραμένει σημαντικά ισχυρό σε σχέση με τη σύγχρονη πραγματικότητα άλλων ευρωπαϊκών κρατών.

Παραδείγματα πρόσφατα είναι γνωστά: το άρθρο 160 του Ν. 5383/1932 για την αυτόματη καθαιρέση κληρικού λόγω ποινικής καταδίκης¹², που εφαρμόστηκε για την άνευ δίκης καθαιρέση Μητροπολίτη, θεωρήθηκε από την Ολομέλεια του ΣτΕ ότι δεν αντίκειται στον βασικό διοικητικό θεσμό της ισοβιότητας του Επισκόπου και στην απαγόρευση τιμωρίας του χωρίς κανονική δίκη από Συνοδικό Δικαστήριο¹³. Επιπλέον ο πρόσφατος νόμος 4369/2016 του Υπουργείου Έσωτερικών ρύθμισε την αξιολόγηση των ἐκκλησιαστικών υπαλλήλων, καταργώντας σιωπηρά το άρθρο 42 παρ. 2 του Καταστατικού μας Χάρτη και τον σχετικό Κανονισμό περι αξιολογήσεως ἐκκλησιαστικών υπαλλήλων, ενώ ο επίσης πρόσφατος νόμος του Υπουργείου Έθν. Αμύνης (Ν. 4407/2016)¹⁴,

12. Άρθρο 34 παρ. 8 του Ν. 590/1977 (ΦΕΚ Α' 146/31.5.1977), που εισήχθη με το άρθρο 15 του Ν. 1351/1983, ΦΕΚ Α' 56/28.4.1983).

13. ΣτΕ Όλομ. 3003/2014.

14. Άρθρο 20 ν. 4407/2016: «3. Η μετάταξη ενεργείται με προεδρικό διάταγμα, που εκδίδεται μετά από πρόταση του Υπουργού Έθνικης Αμυνας, αφού προηγηθεί ή χειροτονία ως πρωτοπρεσβυτέρων, αυτών που επιθυμούν να υπαχθούν στις διατάξεις των παραγράφων 1 και 2, έχουν τα απαιτούμενα προσόντα και κρίνονται κατάλληλοι για το αξίωμα της Ίεροσύνης από τη Διαρκή Ίερά Σύνοδο της Έκκλησίας της Ελλάδος».

χωρίς καμμία προηγούμενη ενημέρωση της Δ.Ι.Σ., προβλέπει για τους στρατιωτικούς ιερείς ακόμη και αντικανονικές διατάξεις, κατά τις οποίες η Διαρκής Ίερά Σύνοδος παρέχει τη συναίνεσή Της για την χειροτονία στρατιωτικών ιερέων, αγνοώντας τον έπιχώριο Μητροπολίτη, και ότι χειροτονοούνται οι στρατιωτικοί ιερείς ως «πρωτοπρεσβύτεροι», αγνοώντας προφανώς ό συντάκτης του νόμου ότι ό «πρωτοπρεσβύτερος» είναι όφφίκιο του πρεσβυτέρου και όχι βαθμός Ίερωσύνης. Τά σποραδικά αυτά φαινόμενα ένδεικνύουν συνεπώς απόσταση της Πολιτείας από τον πλήρη σεβασμό των άρθρων 3 και 13 Συντάγματος και τά άρθρα 9 και 11 της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως Δικαιωμάτων του Άνθρώπου.

Σταθερός στόχος μας λοιπόν ως προς τό ισχύον συνταγματικό πλαίσιο είναι αυτό:

α) να περιβάλλει με θεσμική έγγυήση την Όρθόδοξη Έκκλησία, τόσο ως Οικουμενικό Πατριαρχείο, όσο και ως Έκκλησία της Ελλάδος, λαμβάνον ύπ' όψιν ότι στην έλληνική επικράτεια ύφίστανται πέντε μορφές εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας (Άυτοκέφαλη Έκκλησία της Ελλάδος, «Νέες Χώρες», Άγιον Όρος, Κρήτη, Δωδεκάνησα).

β) να διασφαλίζει και να έγγυάται τό ύφιστάμενο καθεστώς των σχέσεων της Έλληνικής Πολιτείας προς τό Οικουμενικό Πατριαρχείο, και προς την Έκκλησία της Ελλάδος, όπως και της Έκκλησίας της Ελλάδος προς τό Οικουμενικό Πατριαρχείο (αυτή είναι συνέπεια όχι μόνο ιστορική ή πολιτιστική, αλλά και «δικαιοδοσιακή»).

γ) να διασφαλίζει τη διοικητική αυτότέλεια και τό Άυτοκέφαλο της Έκκλησίας της Ελλάδος.

δ) να όριοθετεί την παρέμβαση της Έλληνικής Πολιτείας και να έγγυάται την αυτόνομία και τό αυτόδιοίκητο της Έκκλησίας και την προστασία Της από τό Σύνταγμα, όπως και κάθε άλλης «γνωστής» θρησκείας ή κοινότητας, ύστερα μάλιστα και από την ψήφιση του ν. 4301/2014 «Όργάνωση της νομικής μορφής των Θρησκευτικών κοινοτήτων και των ένώσεών τους στην Ελλάδα και άλλες διατάξεις...».

4. Ειδικότερα πρέπει να καταστεί πλήρης συνείδηση στην Πολιτεία ότι με τη συνταγματική άναφορά των καταστατικών κειμένων, του Τόμου της Άυτοκεφαλίας του 1850, της Πατριαρχικής και Συνοδικής Πράξεως του 1928 και του Καταστατικού Χάρτου της Έκκλησίας της Ελλάδος ό συνταγματικός νομοθέτης όφείλει να παρέχει πληρέστερη προστασία στις παραπάνω τριμερείς σχέσεις, ένω τά καταστατικά κείμενα και τό δικαίωμα θρησκευτικής αυτόνομίας

της Ἐκκλησίας πρέπει νὰ ἀποτελοῦν τὰ ὄρια τῶν νομοθετικῶν ρυθμίσεων πού ἀφοροῦν ἐσωτερικὲς θρησκευτικὲς ὑποθέσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Ἐπιπλέον ἡ ἀναφορὰ στοῦ ἄρθρου 3 τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ὡς «ἐπικρατούσης θρησκείας» τοῦ Κράτους, καὶ ὑπὸ τὴν ἐρμηνεία τῆς πλειοψηφούσας θρησκευτικῆς κοινότητας ἐντὸς τοῦ Κράτους, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπαρίθμηση στοῦ συνταγματικοῦ κείμενο τῶν στοιχείων ταυτότητάς Της, ἐπιβάλλουν στὴν Πολιτεία νὰ ἀναγνωρίζει ὅτι αὐτὴ ἡ Ἐκκλησία-θρησκευτικὴ κοινότητα, εἶναι ὁ φορέας τῆς κατὰ τὸ ἄρθρο 3 «ἐπικρατούσας θρησκείας» σὲ σχέση μὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη κατ' εὐφημισμὸν «Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία», ἐφ' ὅσον αὐτὴ ἡ Ἐκκλησία τηρεῖ τὰ στοιχεῖα ταυτότητας πού περιγράφει ὁ συνταγματικὸς νομοθέτης, ἦτοι: α) διέπεται ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα κανονιστικὰ κείμενα (1850, 1928, Κ.Χ.Ε.Ε.), β) ἔχει δογματικὴ ἐνότητα μὲ τὴν Μ.τ.Χ. Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ μὲ κάθε ἄλλη ὁμόδοξη Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ καὶ γ) τηρεῖ τοὺς ἱεροὺς κανόνες καὶ τὶς παραδόσεις, ἀφοῦ γιὰ τὴν Πολιτεία ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος στοῦ σύνολό Της, ὡς ὑποκείμενο θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, ἀξιῶναι ἀπὸ τὸ κράτος τὸν σεβασμὸ τοῦ θεολογικοῦ καὶ ἐκκλησιολογικοῦ Της αὐτοπροσδιορισμοῦ ὡς Ὁρθοδόξου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ ληφθεῖ σοβαρὰ ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ ἴδιο τὸ Κράτος δὲν ἔχει τὰ ἐκκλησιολογικὰ ἐκεῖνα κριτήρια διακρίσεως μεταξὺ Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ψευδο-Ὁρθοδόξου, ἢ ὁποιοῦδήποτε ἄλλου ἐκκλησιαστικοῦ μορφώματος, τὰ ἴδια δὲ τὰ προαναφερθέντα καταστατικὰ κείμενα τοῦ ἄρθρου 3 παρ. 1 παρέχουν στοῦ ἴδιο τοῦ Κράτους τὴ δυνατότητα ἐλέγχου καὶ ἐπιβεβαιώσεως αὐτῆς τῆς διακρίσεως καὶ τῆς διαφοροποιήσεως, κυρίως ὡς πρὸς τὴν κανονικότητα ἢ μὴ κάθε ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας, ἢ ὅποια ἐκπροσωπεῖ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία.

Ἐπιπλέον ἡ ὀριοθέτηση τῆς παρεμβάσεως τῆς Πολιτείας, ἡ ἐγγύηση καὶ ἡ προστασία τῆς αὐτονομίας καὶ τοῦ αὐτοδιοικήτου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος λειτουργοῦν ἐντὸς τῶν ἄρθρων 72 παρ. 1 καὶ 43 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος, μὲ τὰ ὅποια ἀπαιτεῖται ἀφ' ἑνὸς μὲ τὸ ἄρθρο 72 παρ. 1 ψήφιση ἀπὸ τὴν Ὀλομέλεια τῆς Βουλῆς τοῦ νόμου μὲ τὸν ὅποιον ρυθμίζονται τὰ θέματα πού περιγράφονται στοῦ ἄρθρο 3, ἀφ' ἑτέρου δὲ μὲ τὸ ἄρθρο 43 προβλέπεται εἰδικώτερα ἡ παροχὴ νομοθετικῶν ἐξουσιοδοτήσεων καὶ ἐπομένως κανονιστικῶν ἀρμοδιοτήτων πρὸς τὰ ἴδια τὰ ὄργανα διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ὑπὸ αὐτὴ τὴν προοπτικὴ θεωρῶ ὅτι διασφαλίζονται τόσο ὁ διοικητικὸς διαχωρισμὸς, ὅσο καὶ οἱ διακριτοὶ ρόλοι μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Κράτους.

5. Ὁ ἐσχάτως προβληθεὶς ἰσχυρισμὸς περὶ «θρησκευτικῆς οὐδετερότητας» τοῦ Κράτους, ὁ ὁποῖος ἐνδεχομένως προσβλέπει στὸν θρησκευτικὸ ἀποχρωμα-

τισμό και οδηγεί σε μία μορφή οίονει «λαϊκού κράτους», εν όνόματι τής θρησκευτικής έλευθερίας, δέν εΐναι δυνατόν νά γίνει δεκτός ώς αναγκαίο έργαλειό έπιβεβαιώσεως τής θρησκευτικής ισότητος.

Η εισαγωγή μιās ρήτρας στό Σύνταγμα περί «θρησκευτικής ουδέτερότητας» του Κράτους ύπονοεί ώς δΐθην ύπάρχουσα μέχρι σήμερα τήν έτεροβαρή αντιμετώπιση τών άλλων θρησκευμάτων ή τών άθέων, γεγονός τό όποιο δέν ισχύει, ένώ συγχρόνως δέν ύποψιάζει και για τό πραγματικό περιεχόμενο αυτής τής «θρησκευτικής ουδέτερότητας», καθώς διεθνώς ύπάρχουν πολλά «μοντέλα» θρησκευτικής ουδέτερότητας, είτε δυσμενοϋς είτε εύμενοϋς έναντι τών θρησκευμάτων. Θα πρόκειται άραγε για ουδέτερόθρησκο κράτος με τήν έννοια του «λαϊκού κράτους», θρησκευτικά άδιάφορου, τό όποιο δέν θα έπιφυλάσσει καμμία ειδική προστασία στα θρησκευάματα, όπως στη Γαλλία; Θα πρόκειται για κοσμικό κράτος, που άπλως δέν παρεμβαίνει στα έσωτερικά ζητήματα τών θρησκευτικών κοινοτήτων, αλλά δέν αποκλείει τήν κρατική προστασία π.χ. τή νομική προσωπικότητα δημοσίου δικαίου σε όρισμένες κοινότητες ή τις κρατικές έπιχορηγήσεις, όπως στη Γερμανία; Συνεπώς ή πρόταση εισαγωγής τής άφηρημένης ρήτρας περί «θρησκευτικής ουδέτερότητας» του κράτους πρέπει νά προσδιορισθεί με άναλυτικό τρόπο διατυπώσεως, από όποιους τήν προωθούν. Ειδάλλως δέν μπορεί νά γίνει καμμία σοβαρή συζήτηση έπί ένός συνθήματος, τό όποιο έχει εκ τών προτέρων άδηλο περιεχόμενο και διεθνώς άμφισημο νόημα.

Πρόκειται για έναν άσαφή όρο, όπως προκύπτει από τήν έρευνα στό συγκριτικό δίκαιο διαφόρων κρατών, αφού δέν έχει μονοσήμαντο νόημα διατοπικά σε κάθε χώρα, με αποτέλεσμα κράτη που διακηρύσσουν στη νομοθεσία τους ότι εΐναι «θρησκευτικώς ουδέτερα» νά παρουσιάζουν έντονες διαφορές στην έσωτερική μεταχείριση τών θρησκευτικών κοινοτήτων.

Αποτελεί επίσης λογικό άτόπημα ή διασύνδεση τής έννοιας τής «θρησκευτικής ουδέτερότητας» με τή μισθοδοσία του κλήρου, αφού καμμία σχέση δέν έχουν οι δύο αυτές παράμετροι. Η μισθοδοσία του κλήρου από τό Κράτος, πρώτον δέν αποτελεί νομικό προνόμιο ειδικά τής Έκκλησίας τής Ελλάδος (τό ίδιο π.χ. συμβαίνει με τους Μουφτήδες και ιεροδιδασκάλους στη Θράκη), δεύτερον δέν έχει καμμία σχέση με τήν αναγνώριση «έπικρατούσας θρησκείας» στό Σύνταγμα, τρίτον δέν προκύπτει αίτιωδώς από τή νομική προσωπικότητα τής Έκκλησίας τής Ελλάδος ως νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου, ή όποία άλλωστε θεσπίσθηκε ρητώς με τόν Καταστατικό Χάρτη του 1969, δηλαδή πολύ άργότερα από τήν έναρξη ένισχύσεως τής μισθοδοσίας από τό Κράτος τό

1945¹⁵, αλλά συνιστά έκπληρωση άφηρημένης άποζημιωτικής ύποχρέωσης έναντι τής σχεδόν ολοκληρωτικής άφαιρέσεως τής έκκλησιαστικής περιουσίας χωρίς καταβολή οίασδήποτε άποζημιώσεως από τὸ Κράτος, τὸ όποιο τήν κατέχει και τήν έκμεταλλεύεται μέχρι σήμερα¹⁶.

Έπίσης άποτελεί λογικό άτόπημα ή άποσύνδεση τών θρησκευμάτων από τὸ Ύπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων ως συνέπεια τής «θρησκευτικής ούδετερότητας» ή τής άρχής του «κοσμικοῦ κράτους». Πράγματι άκούγεται από καιροῦ εἰς καιρόν από πολιτικούς ή πρόταση να ύπαχθοῦν τὰ θρησκευάματα στο Ύπουργείο Έσωτερικῶν, άντι του Ύπουργείου Παιδείας. Η πρόταση αυτή δέν προωθεί όποιαδήποτε ριζοσπαστικότητα, όπως ίσως εύελπιστοῦν οί εἰσηγητές τής, αλλά άποκαλύπτει τὰ σοκαριστικά έλλείμματα τής έγκύκλιας παιδείας στο σύγχρονο έλληνικό κράτος. Άς μου έπιτραπεί να παραθέσω ώρισμένα γνωστά, αλλά ένδεικτικά δεδομένα: Η δεύτερη μεγαλύτερη βιβλιοθήκη άρχαίων χειρογράφων στον κόσμο βρίσκεται στη Μονή Άγ. Αίκατερίνης Σινᾶ. Οί μεγάλες θεολογικές και πνευματικές διαφωνίες στο Βυζάντιο ένίστε κινούνταν μεταξύ νεοπλατωνισμοῦ και άριστοτελισμοῦ. Ο Άρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ευστάθιος συγκέντρωσε τον 12ο αἰώνα και διέσωσε τὰ σχόλια στον Όμηρο. Ο πυρήνας τής Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης τής Βενετίας άποτελείται από τὰ βιβλία που κληροδότησε ο Βησσαρίων. Σημαντικό μέρος τών διδασκάλων του Γένους και τών ίδρυτῶν σχολείων ήταν όρθόδοξοι κληρικοί όπως ο Άνθιμος Γαζῆς, ο Νικηφόρος Θεοτόκης, ο Εύγένιος Βούλγαρης. Οί κληρικοί αυτοί, πέραν τής θεολογικής γνώσεως, κατείχαν και άλλες έπιστημονικές γνώσεις· συνέγραφαν βιβλία φυσικής, άλγεβρας, γραμματικής και πολιτικής θεωρίας, χωρίς αυτό να συγκρούεται με τήν έκκλησιαστική διακονία τους. Έάν κανείς άγνωεί ή δέν είναι ύποψιασμένος για τὰ δεδομένα αυτά, είναι άναμενόμένο να πιστεύει ότι ή όρθόδοξη Έκκλησία δέν μπορεί να έχει σχέση με τήν έλληνική Παιδεία και να ζητεί τήν ύπαγωγή τών θρησκευμάτων στο Ύπουργείο Έσωτερικῶν.

6. Τέλος, τυχόν κατάργηση του άρθρου 3 είναι βέβαιο ότι θα προκαλέσει σωρεία προβλημάτων και θα άποσταθεροποιήσει τή σχέση του Έλληνικοῦ

15. Α.Ν. 536/1945 (ΦΕΚ Α' 226/ 5.9.1945).

16. Εὐσύνοπτη άνάλυση του ζητήματος και συνάρτησή του με τήν άπώλεια έκκλησιαστικής περιουσίας στην ήλεκτρονικά διαθέσιμη μελέτη του Σ. ΜΗΤΡΑΛΕΞΗ, *Η μισθοδοσία του κλήρου στην Ελλάδα και ή συνάρτησή της με τήν έκκλησιαστική περιουσία* (ΙΝΣΠΟΛ 26/β/16, έπικαιροποίηση Φεβρ. 2017) <https://inspol.files.wordpress.com/2017/02/misthodosia-17-24.pdf>.

Κράτους με τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο κυρίως ὡς πρὸς τὸν διεθνή χαρακτήρα του, ὡς πρὸς τὸ εἰδικὸ ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς τῆς Κρήτης καὶ τῆς Δωδεκανήσου, ἀλλὰ καὶ τῶν λεγομένων «Νέων Χωρῶν». Εἶναι φρόνιμο νὰ παραμείνει καὶ νὰ διευρυνθῆι τὸ πεδίο προστασίας του ἀπὸ τὸν κοινὸ νομοθέτη, ὥστε νὰ αὐξηθῆι ἡ συνταγματικὴ προστασία τῆς αὐτονομίας τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας στὴν Ἑλλάδα ὡς ὑποκειμένου τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας (ἄρθρο 13) καὶ μάλιστα ὡς τοῦ πλέον μαζικοῦ συλλογικοῦ ὑποκειμένου τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας. Προβάλλεται ἐνίοτε ὅτι μερικὲς δημοσκοπήσεις δείχνουν ὅτι ὁ κόσμος ἐπιθυμεῖ τὸν χωρισμὸ Κράτους καὶ Ἐκκλησίας. Ἐν πρώτοις εἶναι δεδομένο ὅτι δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία στὸ τί σημαίνει ὁ διαβόητος «χωρισμός», ὥστε τὸ κοινὸ καλεῖται νὰ ἀπαντήσῃ σὲ ἓνα σύνθημα τῆς Μεταπολιτεύσεως, χωρὶς νὰ τοῦ δίδεται ἓνα σαφὲς περίγραμμα συνεπειῶν αὐτοῦ τοῦ «χωρισμοῦ». Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ πρόσφατη δημοσκόπηση μιᾶς ἱστοσελίδας ἢ πλειοψηφία ἀπάντησε ὅτι εἶναι ὑπὲρ τοῦ «χωρισμοῦ» μὲ τὸ σκεπτικὸ ὅτι ἔτσι δὲν θὰ παρεμβαίνει στὰ δημόσια ζητήματα ἢ «Ἐκκλησία», νοουμένου ὡς Ἐκκλησίας ἀποκλειστικῶς τοῦ Κλήρου. Δηλαδή ὑπάρχουν συμπολίτες μας, πὸν καλόπιστα πιστεύουν ὅτι ἓνας νομικὸς χωρισμὸς θὰ σήμαινε ὅτι μπορεῖ τάχα ἢ Ἀναθεωρητικὴ Βουλὴ νὰ ψηφίσει νέα διάταξη στὸ Σύνταγμα, κατὰ τὴν ὁποία ὅσοι εἶναι θρησκευτικοὶ λειτουργοὶ θὰ ἔχουν λιγότερες ἐλευθερίες συνειδήσεως καὶ ἐκφράσεως δημόσιου λόγου ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους πολίτες. Κάποιοι συμπολίτες μας ἐπομένως νομίζουν ὅτι ἡ κοινωνικὴ ἐπιρροὴ τῶν ἀπόψεων τῆς «Ἐκκλησίας» συναρτᾶται μὲ τὶς θεσμικὲς σχέσεις Τῆς μὲ τὸ Κράτος ἢ ὅτι μπορεῖ νὰ μειωθῆι μέσω τῆς μεταρρυθμίσεως τῶν νομικῶν σχέσεών Τῆς μὲ τὸ Κράτος. Κατὰ τὴν ἀποψή μου ἢ ἀνάγνωση τῶν ἐκάστοτε δημοσκοπήσεων γιὰ τὶς σχέσεις Κράτους καὶ Ἐκκλησίας δείχνει κυρίως ὅτι ὁ ἑλληνικὸς Λαὸς θέλει ἢ ὀρθόδοξο Ἐκκλησία, εἰδικὰ ὁ Κλήρος, νὰ ἔχει λιγότερη σχέση μὲ τὴν κρατικὴ ἐξουσία. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ πρέπει νὰ ἐνισχύσουμε τὴ συμμετοχὴ τοῦ κόσμου στὴν Ἐκκλησία, ὄχι μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἁγιαστικὴ καὶ λειτουργικὴ ζωὴ, ἀλλὰ καὶ μέσα ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς Ἐκκλησίας ὡς κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ μὲ μεγαλύτερη πρόσβαση τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου στὶς διαδικασίες διαβουλεύσεως καὶ λήψεως ἀποφάσεων μὲ τὸν λελογισμένο τρόπο, πὸν βεβαίως θὰ κρίνει ἢ Ἱεραρχία καὶ ὄχι ἢ Πολιτεία. Ὅπως ὀρθῶς εἶχε δηλώσει ὁ Ὑπουργὸς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων Γεώργιος Ράλλης στὴ Βουλὴ κατὰ τὶς συζητήσεις γιὰ τὴν ψήφιση τοῦ ἰσχύοντος Καταστατικοῦ Χάρτη, μὲ ἀφορμὴ τὸ θέμα τῶν ἀρχαιρεσιῶν στὴν Ἐκκλησία: «Πιστεύω ὅτι θὰ ἔπρεπε κάποτε νὰ ὑπάρξει μία δημοκρα-

τικοποιήσις ... Ἀλλὰ αὐτὴ ἢ δημοκρατικοποιήσις δὲν μπορεῖ νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν Πολιτείαν»¹⁷.

Ἡ συγκυρία τῆς παρουσίας εἰσηγήσεως παρέχει ταυτοχρόνως καὶ τὴν εὐκαιρία, ὥστε νὰ διατυπώσουμε ἓνα περίγραμμα γενικῶν, συγκεκριμένων καὶ σταθερῶν θέσεων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας γιὰ τὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Κράτους, τόσο ἐν ὄψει τοῦ ἀνοίγματος τῆς δημόσιας συζητήσεως γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τῶν συνταγματικῶν διατάξεων, ὅσο καὶ τοῦ διαρκοῦς προβληματισμοῦ γιὰ τὶς σχέσεις μας στὸ ἐπίπεδο τῆς νομοθεσίας πού ψηφίζει ἡ Ἐθνικὴ Ἀντιπροσωπεία καὶ πού ὑπερβαίνουν τὴν ἐπικαιρότητα τῆς συνταγματικῆς ἀναθεωρήσεως. Ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς εἰσηγήσεώς μου ὑπενθύμισα τὶς βασικὲς μεθοδολογικὲς ἀρχές, τὶς ὁποῖες εἰσηγήθηκε ὁ Μακαριώτατος στὶς 4 Ὀκτωβρίου 2016 καὶ δέχθηκε ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας.

Προτείνω πρὸς τὸ σῶμα τῆς Ἱεραρχίας, μὲ σκοπὸ τὸν κοινὸ προβληματισμὸ καὶ τὴν συζήτηση, ὠρισμένες γενικὲς καὶ οὐσιαστικὲς θέσεις καὶ ἀρχές τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐν ὄψει ἐνδεχόμενης προσκλήσεώς μας σὲ ἐπίσημη διαβούλευση:

α. Εἶναι οὐσιῶδες νὰ ἀποσαφηνίσουμε ὅτι ἡ Ἐκκλησία κατὰ τὴ ρύθμιση τῶν σχέσεων Τῆς βασιζέται κυρίως στὸ ἄρθρο 13 τοῦ Συντάγματος καὶ εἶναι ὑποκείμενο θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καὶ αὐτονομίας ἔναντι τοῦ Κράτους. Εἴτε οἱ φορεῖς Τῆς εἶναι νομικὰ πρόσωπα δημοσίου δικαίου, ὅπως θεσπίσθηκε συνολικῶς μὲ τὸν Καταστατικὸ Χάρτη τοῦ 1969¹⁸, εἴτε νομικὰ πρόσωπα ἰδιωτικοῦ δικαίου, ἀσχέτως δηλαδὴ νομικῆς μορφῆς, πρέπει νὰ καταστῆ σαφὲς στὴν Πολιτεία ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν θεωρεῖ ὅτι ἡ νομικὴ προσωπικότητα δημοσίου δικαίου χορηγεῖ στὴν Πολιτεία τὸ δικαίωμα νὰ νομοθετῆ μονομερῶς. Οὔτε φυσικὰ ἢ μισθοδοσία εἶναι ζήτημα θεσμικῶν σχέσεων, οὔτε χορηγεῖ στὴ νομοθετοῦσα Πολιτεία τὸ δικαίωμα ὠμῆς εἰσόδου σὲ ἐκκλησιαστικὰ θέματα. Στὴ Γερμανία, ὅπου ἐπίσης οἱ παλαιὲς καὶ σημαντικὲς θρησκευτικὲς κοινότητες εἶναι νομικὰ πρόσωπα δημοσίου δικαίου, τὸ Σύνταγμα κατοχυρώνει ρητῶς τὸ δικαίωμα αὐτοκαθορισμοῦ τῶν θρησκευτικῶν ὀργανώσεων, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ὄριο ἐπεμβάσεως, τόσο γιὰ τὸν νομοθέτη, ὅσο καὶ γιὰ τὸν δικαστικὸ ἔλεγχο, ὁ ὁποῖος δὲν μπορεῖ νὰ φθάσει μέχρι τὴν ἐκδίκαση ὑποθέσεων μὲ θρησκευτικὸ χαρακτῆρα.

17. Πρακτικὰ Ὀλομέλειας Βουλῆς 12.5.1977, ΙΑΕΕ F2482_T1 σελ. 646-647.

18. Ν.Δ. 126/1969 «Περὶ Καταστατικοῦ Χάρτου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» (ΦΕΚ Α' 27/17.2.1969).

β. Έπομένως, η «ἀποκρατικοποίηση» της Έκκλησίας¹⁹ ή επί το θεολογικώτερον ή «ἀπελευθέρωση της Έκκλησίας από τὸ Κράτος»²⁰, δηλαδή ή παροχή πλήρους θρησκευτικῆς αὐτονομίας για τὰ ἐσωτερικά Της ζητήματα, δὲν ἔχει ἀπολύτως καμμία αἰτιώδη σχέση με τὴν ὅποιανδήποτε ἀλλαγὴ τῆς νομικῆς προσωπικότητας τῶν ἐκκλησιαστικῶν φορέων ἀπὸ δημοσίου δικαίου σὲ ἰδιωτικοῦ δικαίου. Ἐπίσης πρέπει νὰ καταστεί σαφές ὅτι ή νομική προσωπικότητα τῆς Έκκλησίας εἶναι ζήτημα πού ρυθμίζει ὁ νομοθέτης κατὰ τὸ ἄρθρο 72 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος καὶ δὲν προκαθορίζεται ἀπὸ τὸ Σύνταγμα. Ἀντίθετα, ὁ σεβασμὸς τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς θρησκευτικῆς αὐτονομίας τῆς Έκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ὄλων τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων προκύπτουν ὡς μονοσήμαντη ὑποχρέωση για τὸ Κράτος ἀπευθείας ἀπὸ τὸ ἄρθρο 13 τοῦ Συντάγματος καὶ ἀπὸ τὰ ἄρθρα 9 καὶ 11 τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμβάσεως Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου.

γ. Ἡ πλευρὰ τῆς Έκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἔχει κάθε ἐνδιαφέρον νὰ ἐξηγήσει πρὸς τὴν πολιτικὴ ἡγεσία ὅτι ή Έκκλησία τῆς Ἑλλάδος διαλέγεται με τὸ Κράτος, ὄχι με τὴν ιδιότητα τῆς θρησκευτικῆς γραφειοκρατίας τοῦ Δημοσίου, πού ἀρύεται τὴν ὑπαρξή Της ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἐπίνευση, ἀλλὰ ὡς κοινότητα Κλήρου καὶ Λαοῦ. Ἡ Έκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἔχει θεοϊδρυτὴ προέλευση, ὅπως ἀναγνωρίζει καὶ τὸ ἄρθρο 1 τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτου Της, ή δὲ κοσμικὴ Της ἔκφραση καὶ λειτουργία ὑπὸ τὴν μορφή κοσμικοῦ ὀργανισμοῦ ἔχει τὸ ποίμνιό Της ὡς λαϊκὴ καὶ δημοκρατικὴ βάση τῆς νομιμοποιήσεως Της. Ἐν ὀλίγοις, εἶναι σημαντικό νὰ συζητοῦμε καὶ νὰ συνεργαζόμαστε με τὸ Κράτος ὡς φορέα ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, πού συζητεῖ τὰ θρησκευτικὰ του ζητήματα με τὴν κρατικὴ ἐξουσία, ὅπως πράττουν καὶ οἱ συμπολίτες μας ἄλλων, ἑτεροδόξων καὶ ἑτεροθρήσκων, θρησκευτικῶν κοινοτήτων.

δ. Με τίς ἀνωτέρω διευκρινίσεις ή Έκκλησία τῆς Ἑλλάδος δὲν πρέπει νὰ δεχθεῖ ὅποιαδήποτε συμβολικὴ ὑποβάθμιση ή θεσμικὴ ὑποτίμησή Της στὸ

19. Κατὰ τὸν ὄρο τοῦ Εὐ. Βενιζέλου, «Οἱ σχέσεις κράτους καὶ Έκκλησίας ὡς συνταγματικὰ ρυθμισμένες - Ἡ Συνταγματικὴ θέση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου», (εἰσήγηση στὴν ἡμερίδα με τίτλο: «Σύνταγμα καὶ Έκκλησία. Τὸ ζήτημα τῆς ἀναθεώρησης», Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 27.9.2017) <https://www.evenizelos.gr/413-speeches/conference-speech/conferencespeech2017/5667-oi-sxeseis-kratous-kai-ekklisias-os-syntagmatika-rythmismenes-i-syntagmatiki-thesi-tou-oikoumenikoy-patriarxeiou.html>.

20. ΜΗΤΡΑΛΕΞΗΣ ΣΩΤ., ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ ΑΓ., ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΗΛ ΧΡ., ΚΟΚΚΟΛΗΣ Γ., Ἐπελευθέρωση τῆς Έκκλησίας ἀπὸ τὸ Κράτος, ἐκδ. Manifesto, Ἀθήνα 2015.

πλαίσιο είτε της άναθεωρήσεως του Συντάγματος είτε τροποποιήσεως της τυπικής, κοινής νομοθεσίας. Οί παραπάνω συμβολισμοί έκφράζουν την πάγια και ιστορική σχέση του Έλληνικού Έθνους με την όρθόδοξη θρησκευτική παράδοση, που έχει πολλές προεκτάσεις πολιτισμικές, κοινωνικές, γλωσσικές και ήθικες στην ιδιοσυγκρασία του σημερινού Έλληνα, τις όποιες άκόμη ψηλαφούμε στην καθημερινότητα των κατοίκων αυτής της χώρας.

ε. Με δεδομένο ότι η συνταγματική και διαπιστωτική άναγνώριση της όρθόδοξης χριστιανικής πίστεως ως «έπικρατούσας θρησκείας» διαδραματίζει ρόλο ένός πληθυσμακού, ιστορικού και πολιτισμικού τεκμηρίου για τον νομοθέτη, τον δικαστή και την κρατική διοίκηση, ή Έκκλησία της Ελλάδος όφείλει να άποσαφηνήσει προς την πολιτική έξουσία ότι η άναγνώριση της ιστορικότητας και της ενεργού θρησκευτικής παραδόσεως του έλληνικού Έθνους στο άρθρο 3 του Συντάγματος, σε καμμία περίπτωση δέν έπηρεάζει άρνητικά την ισότιμη και πλήρη πρόσβαση κάθε πολίτη ή κατοίκου της Ελλάδας στα συνταγματικά δικαιώματα, άκόμη και εάν δέν είναι Έλληνας τό γένος ή όρθόδοξος χριστιανός κατά τό θρήσκευμα. Τά ανθρώπινα δικαιώματα όμως ισχύουν έξ ίσου για όλους και ούτε άναιρεΐται ή ισότιμη πρόσβαση σε αυτά, έπειδή τό Σύνταγμα άναγνωρίζει τον ενεργό και ιστορικό ρόλο της Όρθοδοξίας στην έθνική ιδιοσυγκρασία και τον βιοτικό ρυθμό της έλληνικής κοινωνίας. Και ή νομοθετική πραγματικότητα αυτήν την στιγμή έπιβεβαιώνει ότι δέν ύφίσταται καμμία διάταξη στην κοινή νομοθεσία που να εισάγει λόγω του άρθρου 3 παρ. 1 του Συντάγματος περιορισμούς στα άτομικά δικαιώματα όσων δέν είναι όρθόδοξοι χριστιανοί.

στ. Το Έλληνικό Έθνος είχε μετά από τον έκχριστιανισμό του έναν ιστορικά σταθερό πυρήνα, που περιλαμβάνει και την όρθόδοξη θρησκεία (άποτελούμενο δηλαδή από έναν πυρήνα έλληνόφωνων χριστιανών με συνείδηση έθνοτικής ομάδας) και ποικίλα όρια (περιπτώσεις έλληνόφωνων μη όρθόδοξων ή όρθόδοξων μη έλληνόφωνων, αλλά με έλληνική συνείδηση κ.λπ.). Κατά συνέπεια, ή άφαίρεση των στοιχείων θρησκευτικής ταυτότητας του Έθνους από τό κείμενο του Συντάγματος θα άποτελούσε προσπάθεια εισαγωγής μιās νέας «έθνολογίας», καθώς άποκόπτει τό Έθνος από ένα ουσιώδες περιεχόμενο του πυρήνα της ιστορικότητός του, της ενεργού παραδόσεώς του και της παρούσας συλλογικής καθημερινότητός του. Στο πλαίσιο αυτό δέν νομίζουμε ότι όποιαδήποτε πολιτική δύναμη έχει τό δικαίωμα διατυπώσεως της δικής της έκδοχής για την ιστορικότητα του Έλληνα μέσα στο Σύνταγμα ή τη νομοθεσία, ούτε διαθέτει τη δημοκρατική νομιμοποίηση για να άναθεωρήσει τις ιστορικές παραμέτρους της έθνικής ταυτότητας.

ζ. Ός πρὸς τὴν σχέσηη μεταξὺ ἐθνικῆς-θρησκευτικῆς «Ταυτότητος» καὶ «Δημοκρατίας». Τὸ ἓνα δὲν ἀποκλείει οὔτε περιορίζει τὸ ἄλλο. Ἡ θέση μας πρέπει νὰ εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ συμπορευόμενες καὶ μὴ συγκρουόμενες ἔννοιες. Συγχέουν ἐπομένως διαφορετικὰ καὶ ἄσχετα μεγέθη οἱ ἀναθεωρητικὲς προτάσεις νὰ ἀποσιωπηθοῦν ἢ νὰ ἀπαλειφθοῦν ἀπὸ τὸν συνταγματικὸ ἢ κοινὸ νομοθέτη ἀναφορὲς πὺ δείχνουν ἀναγνώριση τῆς θρησκευτικῆς ταυτότητος τοῦ ἑλληνικοῦ Ἔθνους ὡς στοιχείου, πὺ ἐπαναλαμβάνει καὶ σὲ νομικὸ ἐπίπεδο τὸ Κράτος, ὡς πολιτικὸς φορέας τοῦ Ἔθνους. Ἡ ἀναθεωρητικὴ ἀποψη πρεσβεύει ὅτι δῆθεν οἱ παραπάνω συμβολισμοὶ ἔχουν δυσμενῆ ἐπιρροὴ στὴν τήρηση τῆς θρησκευτικῆς ἰσότητος καὶ στὴν ὑποχρέωση ἴσης μεταχειρίσεως τῶν πολιτῶν, ἀσχέτως θρησκεύματος. Ὑφίσταται δημοκρατικὴ Πολιτεία καὶ ἔννομη τάξη, μέσα στὴν ὁποία ὅλοι ἔχουν ἴση πρόσβαση στὰ δικαιώματα καὶ ἴση προστασία τους, ἀσχέτως τῶν θρησκευτικῶν τους πεποιθήσεων. Ὅπως προελέχθη, ὅλες αὐτὲς οἱ ἀναθεωρητικὲς ἐπιδιώξεις καμμία σχέσηη δὲν ἔχουν μὲ τίς νομικὲς ὑποχρεώσεις τῆς Ἑλλάδος πὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τῆς στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση, καθὼς εἶναι ζήτημα πὺ δὲν ἀφορᾶ στοὺς πυλῶνες τῆς εὐρωπαϊκῆς ἐνοποιητικῆς διαδικασίας.

η. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ὀφείλει νὰ προωθεῖ τὴν πλήρη κατοχύρωση τῆς αὐτοδιοικήσεως Τῆς καὶ μὲ προσθήκη σαφοῦς διατάξεως ἢ ἐρμηνευτικῆς δηλώσεως στὸ ἄρθρο 13 τοῦ Συντάγματος, πὺ προστατεύει τὴ θρησκευτικὴ ἐλευθερία, στόχος ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπέχει τόσο ἡ νομοθεσία ὅσο καὶ ἡ νομολογία. Τὸ ἄρθρο 3 αὐτὴν τὴ στιγμὴ λειτουργεῖ ἀνταγωνιστικὰ πρὸς τὸ ἄρθρο 13, καθὼς, ὅπως παγίως ἐρμηνεύεται μέχρι σήμερα ἀπὸ τὰ δικαστήρια, βάσει τοῦ ἄρθρου 3 Συντ. ἡ Πολιτεία μπορεῖ νὰ νομοθετεῖ καὶ ἐπὶ ἐσωτερικῶν θρησκευτικῶν ζητημάτων τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας καὶ χωρὶς τὴ συναίνεση τῆς τελευταίας· ἐπομένως ἡ Ἐκκλησία δὲν ἔχει πλήρη τὰ δικαιώματα θρησκευτικῆς αὐτονομίας, πὺ προκύπτουν ἀπὸ τὸ ἄρθρο 13 γιὰ ἄλλες θρησκευτικὲς κοινότητες. Δὲν χρειάζεται ἡ ὑπενθύμιση πόσες πρᾶξικοπηματικὲς ἐπεμβάσεις στὴ ζωὴ καὶ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας δικαιολογήθηκαν βάσει τῆς παραπάνω διαχρονικὰ σταθερῆς ἐρμηνείας τοῦ Συντάγματος (ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα).

θ. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐπιθυμεῖ σχέσεις συνεργασίας μὲ τὸ Κράτος, διατηρώντας τὸ νομικὸ status Τῆς. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ μπορεῖ νὰ περιληφθεῖ «νομοθετικὴ ἐξουσιοδότηση» στὸ Σύνταγμα πρὸς τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ὥστε αὐτὴ νὰ ἐκδίδει, χωρὶς τὴ σύμπραξη τῆς Βουλῆς, τὸν Καταστατικὸ Τῆς Χάρτη καὶ τίς διοικητικὲς πρᾶξεις αὐτοοργανώσεως Τῆς. Ἐπὶ τοῦ παρόντος ὁ Καταστατικὸς Χάρτης ἔχει τὴ μορφή τυπικοῦ νόμου, πὺ ψηφίζει ἢ Ὀλομέλεια

της Βουλής. Η Έκκλησία της Ελλάδος θα μπορούσε να ζητήσει ώστε ο Καταστατικός Της Χάρτης να ψηφίζεται από την Ίερά Σύνοδο της Ίεραρχίας και να έχει ισχύ ουσιαστικού νόμου (όπως μία υπουργική απόφαση ή ένα προεδρικό διάταγμα) με «αυτόνομη κανονιστική έξουσιοδότηση», που θα της παρέχει απ' ευθείας το Σύνταγμα στο πλαίσιο της θρησκευτικής Της αυτονομίας και των διακριτών ρόλων Έκκλησίας και Πολιτείας.

ι. Η Έκκλησία της Ελλάδος θα μπορούσε να ζητήσει την προσθήκη μείας στο Σύνταγμα ότι η μισθοδοσία του κλήρου και η ενίσχυση της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης αποτελεί αναγνώριση των περιουσιακών υποχρεώσεων της Πολιτείας έναντι της Έκκλησίας για την εκκλησιαστική περιουσία, που απέκτησε το Κράτος χωρίς αποζημίωση της Έκκλησίας από τη σύσταση του Κράτους και έντεϋθεν.

ια. Στο πλαίσιο της αναθεωρητικής συζητήσεως ή Έκκλησία της Ελλάδος, ως κειμένη εντός του κλίματος της Μεγάλης του Χριστού Έκκλησίας, στηρίζει την διατήρηση στο Σύνταγμα του κατοχυρωμένου ιδιαίτερου καθεστώτος του Αγίου Όρους (άρθρο 105) και των λοιπών εκκλησιαστικών δικαιοδοσιών μέσα στην ελληνική επικράτεια, ήτοι Έκκλησία της Κρήτης, Μητροπόλεις Δωδεκανήσου (άρθρο 3 παρ. 2). Για τον άνωτέρω λόγο ή Έκκλησία της Ελλάδος μπορεί να ζητήσει ώστε σε ειδική διάταξη να αναφέρεται ή υποχρέωση της Πολιτείας για τη συνδρομή της υπέρ των πρεσβυγενών Όρθοδόξων Πατριαρχείων.

ιβ. Εάν ή Πολιτεία επιδιώξει να παύσει με συνταγματική διάταξη ή νομική προσωπικότητα της Έκκλησίας ως νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου, τότε ή Έκκλησία της Ελλάδος ίσως πρέπει να στηρίξει το ευρύτερο αίτημα τροποποίησης του άρθρου 16 Συντάγματος, ώστε να επιτραπούν μη κρατικά πανεπιστήμια και να αποκτήσει το δικαίωμα συστάσεως παραγωγικών σχολών κληρικών άνωτάτης εκπαίδευσης.

Κατόπιν των άνωτέρω, πρέπει παράλληλα να έχουμε υπ' όψιν ότι το μείζον μέρος των αλλαγών, που πρέπει να επέλθουν στις σχέσεις Κράτους και Έκκλησίας, άφορουν όχι το Σύνταγμα, αλλά τον κοινοβουλευτικό νομοθέτη. Σπουδαίο ρόλο διαδραματίζει ή σχετική διαρκής Έπιτροπή διαλόγου Πολιτείας και Έκκλησίας, που συστήθηκε με την από 23.5.2011 απόφαση του Πρωθυπουργού²¹. Το όργανο αυτό επιλύει ζητήματα που χρήζουν της αναπτύξεως νομοθε-

21. Απόφαση Πρωθυπουργού υπ' αριθ. Υ332/23.5.2011 «Σύσταση Έπιτροπής για τη μελέτη και επίλυση θεμάτων που απασχολούν την Έκκλησία της Ελλάδος» (ΦΕΚ Β' 963/24.5.2011).

τικῆς πρωτοβουλίας ἀπὸ τὴν Πολιτεία καὶ μέχρι σήμερα ἔχει παραγάγει ἔργο. Τονίζεται ἰδιαίτερα ὅτι ἀπὸ τὴν 11.2.2014 ἔχει ἐπέλθει ἕνας θεσμικὸς διαχωρισμὸς Κρατικῆς Διοίκησης ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος μὲ τὴ ρητὴ πρόβλεψη στὸν νόμο 4235/2014 ὅτι ἡ κρατικὴ νομοθεσία γιὰ τοὺς φορεῖς τοῦ Δημοσίου Τομέα καὶ Γενικῆς Κυβερνήσεως δὲν ἰσχύει στοὺς φορεῖς τῆς Ἐκκλησίας, εἰ μὴ μόνον ἐὰν σαφῶς καὶ εἰδικῶς τοὺς μνημονεύει.

Τὸ θέμα ἐπομένως τῆς ἀναθεώρησης τοῦ πλαισίου τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας στὸν χῶρο τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας εἶναι περισσότερο ζήτημα ἀλλαγῆς τῆς ἀπαρχαιωμένης τυπικῆς νομοθεσίας ἀπὸ τὴ Βουλὴ καὶ λιγότερο ζήτημα ἀλλαγῆς τοῦ Συντάγματος· ὅπωςδήποτε ὁμως εἶναι ἕνα θέμα πολυσύνθετο, πολυπλοκο, εὐαίσθητο, πολυδιάστατο καὶ δαιδαλώδες, ἐὰν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας ὅτι ἡ διαμόρφωσή του δὲν ἦταν μία στιγμιαία κατάσταση, ἀλλὰ ἀποτελεῖ καρπὸ ἐξελίξεων καὶ διαμορφώσεως, ἤδη ἀπὸ τὸ 1833 περίπου· γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν χρειάζονται ἐνθουσιασμοί, ἐπιπολαιότητες, αὐθορμητισμοὶ καὶ ἀναρθρὲς κραυγές, οἱ ὁποῖες πολλὲς φορὲς ὑπαγορεύονται ἀπὸ ἄλλα κίνητρα. Ἡ ἀναθεώρηση τοῦ συνταγματικοῦ πλαισίου τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας δὲν εἶναι θέμα ἰδεολογικό, ἀλλὰ κυρίως ἐθνικό (ὄχι ἐθνικιστικό). Εἶναι θέμα ἐθνικῆς ἰδιοπροσωπίας, αὐτοσυνειδησίας καὶ ταυτότητας, ὅπως αὐτὰ ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ καὶ πολιτιστικὴ κληρονομία τοῦ τόπου. Ἐπίσης ἡ ἐξαγγελθεῖσα ἀναθεώρηση τοῦ παραπάνω πλαισίου δὲν εἶναι θέμα ἀναθεώρησης ἐνὸς καὶ μόνο συνταγματικοῦ ἄρθρου, ἀλλὰ ἀπαιτεῖ προσέγγιση μεγάλων σὲ ὄγκο καὶ ἔκταση νομοθετημάτων, ἀφοῦ κάθε χῶρος τοῦ δημοσίου βίου στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία δίνει καὶ τὸ στίγμα τῆς ἱστορικῆς καὶ πραγματικῆς συναλλαγῆς μεταξὺ τῶν δύο θεσμῶν Κράτους καὶ Ἐκκλησίας.

Πιστεύω λοιπὸν ὅτι δικαιοπολιτικά εἶναι καὶ ὠριμο καὶ σκόπιμο νὰ ὀργανωθεῖ ἕνας σοβαρὸς καὶ ψύχραιμος διάλογος ἀνάμεσα στὸ Κράτος καὶ τὴν Ἐκκλησία, βασιζόμενος στὸν ἀμοιβαῖο σεβασμὸ, στὴ βαθειὰ γνώση τοῦ χαρακτῆρα καὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν δύο θεσμῶν καὶ στὴν πλήρη συνεκτίμηση ὅλων τῶν ἱστορικῶν, συγκριτικῶν, κοινωνικῶν, πολιτειολογικῶν καὶ ἐκκλησιολογικῶν δεδομένων πού συνθέτουν τὸ ὅλο πλαίσιο ἀναφορᾶς τῶν σχέσεών τους.